

Merâga Atabegi Arslan Aba Hasbeg

Ergin Ayan*

Nusreteddîn Arslan Aba Hasbeg, Merâga'da hüküm süren Türk kökenli atabeglerin ikincisidir. Merâga Ahmedîlî atabegi iken Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'a karşı yapılan harekâta Sultan Mesûd'la birlikte katılan ve Karategin çayırında H. 528 (1133)'de Batınîler tarafından öldürülen Aksungur (I.)'un¹ yerine geçen oğlunun adı kaynaklarda çeşitli şekillerde geçmekte ve İbnü'l-Esîr ona da babası gibi Aksungur adını vermektedir. Bundârî, Nusreteddîn Arslan Aba Hasbeg, Reşîdüddîn Fazlullâh Hasbeg, Râvendî ise bir yerde Atabeg Arslan bir yerde de Arslan Aba şekliyle kaydetmişlerdir². Asıl adı Arslan Aba³'dır ve Hasbeg ikinci lakabı olarak kullanılmıştır. Rivayete göre

*Yrd. Doç. Dr. Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi (Perşembe/ORDU). E-mail: alpsunkar@hotmail.com

Arslan Aba'nın babası olan Atabeg Aksungur el-Ahmedîlî hakkında yaptığımız bir araştırmayı, Prof.Dr. Işın Demirkent anısına yayınlanacak olan kitaba göndermiştik

¹ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi'l-Târih*, çev. A. Özaydın, X, İstanbul 1987, s. 541; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, II, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, s. 59; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*, terc. N. Lugal, Ankara 1943, s. 73; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kivameddin Burslan, Ankara 1943, s. 158; Karş. Muhammed Takî Hân, *Coğrafyâ-i Târihi-i Şehrâ-i İrân*, Tahran 1366, s. 742.

² İbnü'l-Esîr, XI, s. 42. İlk olarak 530 (1135-1136) yılı olaylarında İbnü'l Ahmedîlî olarak geçmektedir. Daha sonra 554 (1159-1160) yılı olaylarında Aksungur el-Ahmedîlî olarak kaydedilmiştir; Bundârî, s. 210; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câm'ü't-tevârih*, neşr. A. Ateş, Ankara 1999, s. 161; Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, terc. A. Ateş, Ankara 1960, s. 232, 235.

³ Kaşgarlı Mahmûd (*Divân-ı Lügati't-Türk*, I, terc. B. Atalay, Ankara 1999, s. 86) Aba kelimesinin Kıpçakça'da ayı, Karluk dilinde ve Oğuzca'da ana, Tibetçe'de baba anlamına geldiğini belirtiyor. Aba hakkında daha geniş bilgi için bk. F. Sümer, "Aba Hakkında", *Türk Dünyası Araştırmaları Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'e Armağan*, İstanbul Nisan 90, s. 77-83.

onun bir kardeşinin ismi de Şirgir idi⁴. Arslan Aba Merâğa Ahmedîlî atabeglerinin en tanınmışlarından biri olup, 40 yıl kadar atabeglik yapmıştır.

Melik Tuğrul'un Muharrem 529 (Ekim-Kasım 1134)'da Hemedân'da ölümü⁵ üzerine Melik Mesûd Hemedân'da Irak Selçukluları tahtına otururken Nizâm el-Hüseynî, Melik Dâvud'un atabegi olan Karasungur'un, Halîfe el-Müsterşid Billâh'dan onun sultan olarak tanınmasını talep ettiğini yazıyorsa da nâşir, buradaki Karasungur adını Aksungur olarak tashih etmiştir⁶. Bize göre de nâşirin buradaki tashihiinin doğru olması gerekir, zira Efdâleddîn Ebû Hâmid Kirmânî de Melik Tuğrul'un ölümünden sonra, Melik Dâvud ile atabegi Sungur'un Halîfe el-Müsterşid Billâh'a bir mektup yazarak, Irak'ın teslimini istediklerini kaydetmektedir⁷. Her iki kaynakta adı geçen Aksungur (Karasungur) veya Sungur'un aslında Aksungur el-Ahmedîlî'nin oğlu Arslan Aba Hasbeg olduğuna şüphe yoktur. Çünkü zikredilen tarihten önce Aksungur el-Ahmedîlî ölmüş olduğundan bu tarihte onun yerine geçen ve Dâvud'un atabegliğini devralan, şüphesiz yukarıda diğer kaynaklarda muhtelif şekillerde zikredilen Arslan Aba'dır. Kaynaklarda Dâvud'un atabeginin onun sultan olması yolunda taleplerde bulunduğu ifadesi yer alıyorsa da, Irak Selçukluları tahtına oturan Mesûd ile Halîfe el-Müsterşid'in ölümüne kadar, fiili bir mücadeleye girmedikleri veya giremedikleri anlaşılıyor.

Halîfe el-Müsterşid Billâh, 17 Zilkade 529 (29 Ağustos 1135)'da Merâğa'da öldürüldü⁸. Bundârî, bir takım karinelere halîfeyi öldüren Bâtınîlerin, Sultan Sancar tarafından gönderildiğinin anlaşıldığını eklemektedir. Halîfeye düzenlenen suikast Merâğa'da geçmekle beraber, o sırada Merâğa atabegi olan Arslan Aba Hasbeg'in adının kaynaklarda zikredilmemesi, atabegin suikast olayında herhangi bir rolünün bulunmadığına delalet etmektedir.

⁴ Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târih-i Güzide*, neşr. E.G. Brown, London 1913, s. 103; Karş. Ahmed Kesrevî, *Şehryârân-ı Gümân*, Tahran 2535, s. 234.

⁵ İbnü'l-Esir, s. 28; Sibte İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zamân fi Târihü'l-'Ayân*, VII/1, Haydârabâd-Dekkân 1951, s. 152; Zahirreddîn Nişâbüri, *Selçûknâme*, neşr. İrec Afşar, Tahran 1332 hş, s. 55; Hondmîr, *Hulâsâtü'l-Ahbâr*, Ayasofya K. 3190, vr. 331 b.

⁶ Nizâm el-Hüseynî, *el-Urâzâ fi Hikâyeti's-Selçûkiyye*, neşr. K. Süsseim, Kahire 1326, s. 119; Nitekim Râvendî (s. 217) ile Şemseddîn el-Musevî (*Esahtü't-Tevârîh*, Turhan Hatice Sultan 224, vr. 317 b) de aynı haberi veriyorlar.

⁷ Efdâleddîn Ebû Hâmid Kirmânî, *Selçukiyân-ı Guz der Kirmân*, tahrir Mirzâ Muhammed İbrâhîm Habîsî, Tahran 1373, s. 292.

⁸ İbnü'l-Esir, XI, s. 34 vd.; Sibte, VII/1, s. 155; Bundârî (s. 164.) ve Râvendî (s. 218) 18 Zilkâde tarihini vermektedirler.; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl-ü Târih-i Dimaşk*, neşr. H.F. Amedroz, Beyrut 1908, s. 250; Nişâbüri, s. 56; el-Azimî, *Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, yay. A. Sevim, Ankara 1988, s. 59) Sultan Mesûd ile el-Müsterşid Billâh'ın Merâğa'da savaşa tutuştuklarını, yenilgiye uğrayan halîfenin tutsak alındığını ve kendisine saldıran kimseler tarafından bıçak darbeleriyle öldürüldüğünü yazıyor; el-Musevî, vr. 317 b; Mirhond, *Ravzatu's-safâ*, IV, nşr. Abbâs Zeryâb, Tahran 1357, s. 521. Halîfe'nin öldürülmesi ile ilgili olarak muhtelif rivâyetlerin tetkiki ve daha fazla kaynak için bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, Ankara 1991, s. 281-284.

El-Müstersîd'in ölümünden sonra oğlu er-Râşid, Sultan Mesûd tarafından halîfelik makamına tayin edildi (10 Eylül 1135)⁹. Sultan Tuğrul'un ölümünden sonra Irak'da iyice yerleşip kuvvetlendikten sonra Sultan Mesûd, Azerbâyçân'ı da zaptetmek istedi. Bu sırada Arslan Aba Hasbeg b. Aksungur Merâga'da idi. Sultan Mesûd Merâga'yı 2 ay kadar muhasara etti ve nihayet Arslan Aba Hasbeg kaleden inerek aman talebinde bulundu. Bunun üzerine Sultan Mesûd, Merâga ve Tebrîz'in idaresini kendisine vermekle beraber, Kal'atu'n-Nûhâs (Bakırkale) demek olan Rûyendîz kalesini elinden aldı ve Hemedân'a döndü¹⁰.

Sadrüddîn el-Hüseynî'nin zikrettiği, fakat tarih vermediği bu olay Halîfe el-Müstersîd'in öldürülmesi ile aşağıda anlatacağımız er-Râşid'in halîfelikten azli arasında geçmiştir ki muhtemelen 530 (1135-1136) yılına rastlamaktadır. Arslan Aba Hasbeg Irak Selçuklu Sultanı Mesûd'a itaat etmiş görünmekle beraber, aşağıda anlatacağımız gibi, her fırsatta atabegi olduğu Melik Dâvud'un safında olmak üzere muhalif hareketlere katılmıştır.

İbnü'l-Esîr'de Arslan Aba ile ilgili ilk haber 530 (1135-1136)'da Halîfe er-Râşid Billâh'ın Sultan Mesûd ile savaşmak üzere hazırlanması ve her taraftan emîrlerin Bağdâd'da toplanmaları ile ilgilidir. Bağdâd'a ilk gelen Melik Dâvud olmuş, ardından Mesûd'a muhalif olan bütün kumandanlar burada toplanmışlardır. Bu münasebetle İbnü'l-Esîr toplanan emîrler arasında Arslan Aba'yı İbnü'l-Ahmedîlî adıyla yâd etmektedir¹¹. Demek ki yukarıda Sadrüddîn el-Hüseynî'nin zikrettiği gibi Sultan Mesûd Merâga'yı kuşatınca, Arslan Aba Hasbeg, zoraki olarak Mesûd ile anlaşmış, fakat onun çekip gitmesinden sonra tekrar atabegi olduğu Melik Dâvud ile birleşerek Mesûd'a karşı cephe almıştır.

Mirhond'un, Melik Dâvud'un Azerbâyçân askerleri ile geldiğini nakletmesine bakılırsa, Atabeg Arslan Aba Bağdâd'a onunla beraber gelmiştir¹². Bu toplantıda alınan karar gereğince Sultan Mesûd adına okunan hutbeye son verildi ve hutbe Melik Dâvud adına okunmaya başlandı. Bu olaydan sonra Melik Dâvud ile kendisine bağlı olan emîrler dağıldılar. Fakat, hutbenin Melik Dâvud adına okunması Mesûd'u harekete geçirdi. Bu sırada Sultan Mesûd'un Dâvud ile savaşmak üzere Bağdâd'a yöneldiğine dair haberlerin gelmesi üzerine Halîfe er-Râşid, Dâvud'un ve emîrlerin geri dönmelerini istedi. Halifenin yanında yeniden toplanan emîrler Sultan Mesûd ile savaşmaya karar verdiler¹³. Nihayet Sultan Mesûd gelip, 50 gün kadar Bağdâd'ı kuşattıysa da bir şey elde edemedi ve Hemedân'a doğru yola çıktı. Melik

⁹ Sibt, VII/1, s. 158; Azimî, s. 59; Mirhond, I, s. 521.

¹⁰ Sadrüddîn el-Hüseynî, s. 100.

¹¹ İbnü'l-Esîr, XI, s. 42.

¹² Mirhond, IV, s. 521 vd.

¹³ İbnü'l-Esîr, XI, s. 43; Mirhond, IV, s. 522.

Dâvud, Zilkade ayında (Ağustos 1136) ülkesine dönerken, emîrler de dağıldılar¹⁴.

İbnü'l-Esîr bu ikinci toplantıda, yani emîrlerin yeniden Bağdâd'a dönmelerinden sonra geçen isimleri vermiyor. Bu demektir ki, daha önceki toplantıya katılmış olan Melik Dâvud'a bağlı emîrlerin hepsi ülkelerine dönmek üzereyken geri gelip, Sultan Mesûd'a karşı Bağdâd savunmasına katılmışlardır ki, Arabeg Nusreteddîn Arslan Aba Hasbeg de bunların arasında bulunuyordu. Hutbe ise Mesûd'un Bağdâd'a girişine kadar, Dâvud adına okunmaya devam etmiştir.

Melik Dâvud'un ülkesine dönmesinden sonra, Halife er-Râşid Billâh'ın Bağdâd'dan ayrılıp, İmâdeddîn Zengî ile beraber Musul'a hareket etmesinden bir gün sonra Sultan Mesûd 15 Zilkade 530 (15 Ağustos 1136)'da Bağdâd'a girdi. Sultan Mesûd devlet adamlarını zorlayarak er-Râşid'i halîfelik makamından azlettirdi ve 18 Ağustos'ta el-Muktefî Liemrillâh'a biat edildi¹⁵.

Görüldüğü gibi Sultan Mesûd Irak ve Azerbâycân'da hâkimiyet tesis etmekle beraber, Melik Dâvud'un muhalefetini kökünden halledebilmiş değildir. Melik Dâvud fırsat buldukça taht mücâdelesine devam etmiştir. Nitekim Mesûd, Dâvud meselesini halletmek üzere 530 (1135-1136) yılında Emîr Karasungur'u, büyük bir orduyla Melik Dâvud'un üzerine gönderdi. Emîr Karasungur, Dâvud'u Merâğa yakınlarında yakalayınca kadar aramaya devam etti. İki taraf arasında büyük bir savaş cereyan etti ve Dâvud mağlup olup, Hûzistân'a gitti¹⁶.

Bir süre Musul'da kalan Halife er-Râşid Billâh ise, 532 (1137-1138)'de Musul'dan Atabeg Zengî'nin yanından ayrılıp, Azerbâycân tarafına gitti ve Merâğa'ya vardı. Fars hâkimi Emîr Mengübars, Hûzistân'daki nâibi Emîr Boz-Abâ, Halhâl hâkimi Abdurrahman Togayürek¹⁷ ve Melik Dâvud, er-Râşid'i tekrar halîfe yapmaya karar verdiler. Henüz Bağdâd'dan ayrılmamış bulunan Sultan Mesûd, bu ittifakı haber alınca, Şaban ayında (Nisan-Mayıs 1138) onların üzerlerine yürüyüp, mağlup etti. Sonunda Sultan Mesûd Azerbâycân'a, Melik Dâvud ise Hemedân'a gittiler¹⁸. Bu olaylarda Azerbâycân ve Merâğa adları geçmekle beraber Arslan Aba Hasbeg'in adından söz edilmemektedir. Dâvud'un atabegi olan Arslan Aba Hasbeg'in Merâğa'da mı kaldığı, yoksa Dâvud'la birlikte Hemedân'a mı gittiği hakkında kaynaklarda bilgi yoktur.

¹⁴ İbnü'l-Esîr, XI, s. 46; Sibt, VII/1, s. 163.

¹⁵ İbnü'l-Esîr, XI, s. 47; Kalânîsî, s. 257; Nişâbüri, s. 56; el-Azimî, s. 59; Mirhond, IV, s. 522; Hondmîr, vr. 332.

¹⁶ İbnü'l-Esîr, XI, s. 50.

¹⁷ Halhâl ve Azerbâycân'ın bir kısmına hâkim olan Abdurrahman Togayürek, 541 (1146-1147)'de Sultan Mesûd tarafından öldürülmüştür. Bk. İbnü'l-Esîr, XI, s. 108.

¹⁸ İbnü'l-Esîr, XI, s. 62; Kalânîsî (s. 259) H. 531 tarihini veriyor.

Bu olayların üzerinden çok geçmeden 25 Ramazan 532 (6 Haziran 1138)'de Er-Râşid, hizmetinde çalışan bir grup Horâsânlı Batunî tarafından öldürüldü¹⁹. Melik Dâvud da Rebiülevvel 538 (Eylül-Ekim 1143)'de Tebrîz'de Mülhidler tarafından katledildi²⁰. Bundârî'ye göre Melik Dâvud, amcası Mesûd tarafından Haçlılarla savaşmak üzere Suriye'ye gönderilince, buradaki kendi hâkimiyetinden endişeye düşen Atabeg İmâdeddîn Zengî, onu öldürmeye Şam Haşîşilerinden adam tayin etmiştir. Görüldüğü gibi kaynaklar yaklaşık altı yıl içinde Dâvud'un amcasına karşı herhangi bir mücâdelesinden söz etmemektedir. Kaynağın verdiği bu son bilgiden, Dâvud'un amcası Mesûd'la anlaşmış olduğunu anlıyoruz.

540 (1145-1146) yılında Fars ve Hûzistân hâkimi Bozaba²¹ ile Rey valisi Abbâs²², Melik Muhammed b. Mahmûd ve Sultan Mesûd'un kardeşi olan Süleymânşâh ile birleşerek Sultan Mesûd'a karşı harekete geçtiler²³. Bu münasebetle Bundârî, Emîr Çavlı²⁴'nın Sultan Mesûd'a yardım için Azerbâycân'a asker sevk etmesi dolayısıyla Arslan Aba'nın birâderi Şirgir b. Aksungur'dan bahsetmektedir²⁵. Burada adı Şîrin Aksungur olarak geçmektedir. Rivâyete göre o da Çavlı'ya asker yardımında bulunmuştur. Ancak bu harekât sonucunda Süleymânşâh'ın Mesûd tarafına geçmesiyle, iki taraf arasında herhangi bir savaş olmadan barış yapılmıştır²⁶.

Sultan Mesûd 1 Receb 547 (2 Ekim 1152) tarihinde Hemedân'da ölünce emîrler yeğeni Melikşâh b. Mahmûd'u tahta çıkardılar ve ona itaat ettiler²⁷. Ancak Hasbeg b. Belengerî, diğer emîrlerle anlaşıp ona muhalefet etti ve Hasan Candar'ın ziyafetinde iken onu tutup hapsetti. 548 (1153-1154) yılında Hûzistân'da bulunan kardeşi Melik Muhammed'e (1153-1159) haber gönderip davet etti. Hasbeg b. Belengerî'nin asıl amacı yanına gelince onu da tevkif etmek ve sultan olarak kendi adına hutbe okutmaktı. Hasbeg'in, Melik

¹⁹ İbnü'l-Esir, XI, s. 63; Sibt, VII/1, s. 168; Mirhond, VI, s. 522.

²⁰ Azimî, s. 67; Kalânîsî, s. 277; Bundârî, s. 178; Karş. M. Takî Han, s. 743.

²¹ Bozaba, 542 (1147)'de Sultan Mesûd ile Karategin çayırında yapılan savaşta esir düşmüş ve başı kesilerek öldürülmüştür. Râvendî, s. 232; *Câm'ü'l-tevârih*, neşr. A. Ateş, s. 131; Nişâbüri, s. 64.

²² Rey valisi Abbâs, Sultan Mesûd'un gülâmlarındandı. Bu olaylardan sonra 541 (1146-1147)'de yine Sultan Mesûd tarafından öldürtülmüştür. Bk. İbnü'l-Esir, XI, s. 109; Sadrüddîn el-Hüseynî, s. 83; Râvendî, s. 229; Nişâbüri, s. 62.

²³ İbnü'l-Esir, XI, s. 99.

²⁴ Karasungur, 535 yılında Erdebîl'de hastalanıp, hayattan ümidini kesince Çavlı Candar'ı yanına çağırıp, onu yerine tayin edip, oğlunu askerini ve saltanatını ona teslim etti. Bundârî, s. 175; Errâniye ve Azerbâycân'ın bir kısmına hâkim olan Emîr Çavlı, Melik Tuğrul'un adamlarındandı. İsyân etmişti. Yayını gerdiği sırada burnundan kan fışkırdı ve fazla kan kaybından aniden öldü (541/1146-1147). İbnü'l-Esir, XI, s. 109; Karş. Bundârî, s. 185.

²⁵ Bundârî, s. 182.

²⁶ İbnü'l-Esir, XI, s. 99.

²⁷ İbnü'l-Esir, XI, s. 141; Bundârî (s. 207)'de Cemâziyelâhîr 546. Kusma hastalığından ölen Sultan Mesûd, Candar İkbâl Hâdim denilen medresede defnedildi.; Kalânîsî (s. 319)'de Şaban ayı; Ayrıca bk. Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbârü'l-Beşer*, III, Beyrut (tarihsiz), s. 23; *Câm'ü'l-tevârih*, neşr. A. Ateş, s. 134; el-Musevî, vr. 317 a.

Muhammed'i Hûzistân'dan getirmesi için gönderdiği Emîr İlkafşud²⁸, yolda Muhammed'e Hasbeg'in halîfeye mektup yazarak, Melikşâh'ı sultan yapmak için onunla anlaşacağını söyledi. Yani bunlar elçiliğe hıyanet edip, payitahta ulaştığı gün, İbn Belengerî'yi öldürmesi için Melik Muhammed'le anlaştilar. Sultan, Muharrem 548 (Nisan 1153)'de Hemedân kapısına gelince, Mes'ûd'un büyük emîrleri onu karşıladılar. Muhammedşâh önce Hemedân'a girmemiş, Köşk-i Cedîd'de konaklamıştı. Hasbeg ona paha biçilmez hediyeler sundu. Zengî Candar, İlkafşut ve Türkmen Şemle²⁹ de onunla beraber idiler. Fakat, daha önce tanıştıkları gibi Melik Muhammed, Hasbeg b. Belengerî ile Azerbâyçân hâkimi Zengî Candar'ı tutukladılar. Şemle ise kurtuldu. Köşk-i Cedîd'de karışıklık çıkınca Hasbeg'in ordusu oraya hücum etti. Onlar bu iki emîrin başlarını kesip, aşağıya fırlattılar. Bunun üzerine ordu dehşete düşüp, dağıldı. Sultanın ordusu Hasbeg'in hazinelerine ve mallarına el koydu ve başlarını iki büyük emîre; Şemseddîn İldeniz ile Merâğa hâkimi Nusreteddîn Hasbeg b. Aksungur'a gönderdi³⁰.

Sultan Muhammed, bu hareketiyle gözdağı vermek istemiş ve emîrlerin kendisine isyan etmekten korkacağını yada İbn Belengerî'den nefret eden emîrlerin etrafında toplanacağını sanmıştı. Ancak, onun bu davranışlarına rağmen, Irak Selçuklu Devleti'nde ne isyanlar bitmiş ne de devlet sağlam bir otoriteye kavuşabilmiştir.

İbn Belengerî'nin başı bu iki emîre geldiği zaman, onlar bu halden ürktüler ve her ikisi de ona elçi gönderdiler "Doğru yaptım sanıyorsun. Lâkin hata ettin. Bundan böyle sana hiçbir kafa itimat etmez. Eğer sen bize teminat verecek olursan İbn Belengerî'ye ettiğin yeminle yemin edeceksin ve ona verdiğin sözü nasıl bozdunsa, bunu da öyle bozarsın. Binaenaleyh bizim size sözümüz yok"³¹. El-Hüseynî ise Bundârî'nin tam aksine Arrân'da bulunan İldeniz'in, Sultan Muhammed'e mektup gönderip, hizmete hazır olduğunu, istediği kadar Türkmen askeri toplayabileceğini yazdığını ekliyor: "Ben senin kölenim ve bütün emirlerine mutiim, nehy ettiğin şeylerden içtinap ederim. Eğer Sultan orada hizmeti arzu ederse hizmete hazırım, kalkar gelirim. Eğer düşmana karşı gitmekliğimi isterse giderim ve etrafıma Türkmenlerden istediğim kadar bir cemaati toplayabilirim". Sultan da ona hitaben "Şimdilik burada gelip bizzat hizmet etmekliğine lüzum yoktur. Siz orada Müslüman-

²⁸ Kaşgarlı Mahmûd (I, s. 451)'a göre, Kavşud, Türk adlarından biridir. Yukarıdaki Kafşud bu adın değişik bir söyleniş şekli olmalıdır. Sultan Mes'ûd'un emîrlerinden biri idi ve muhtemelen 1159'dan önce ölmüştür.

²⁹ Avşar Türkmenlerinin başında bulunan bu Oğuz kumandanını Zehebî (*Siret-ü 'Alâmü'n-nübelâ*, XXI, nşr. Beşşâr Avvâd Marûf-Muhyî Helâl Serhân, Beyrut 1404 (1984), s. 65), Fars ülkesinin sahibi olarak tanıtmaktadır; 570 (1170) yılında ölmüştür, İbnü'l-Esîr, XI, s. 339.

³⁰ İbnü'l-Esîr, XI, s. 143; Râvendî, s. 245; Bundârî, s. 210; Sadrüddîn el-Hüseynî, s. 90; *Câm'ü'l-tevârih*, neşr. A. Ateş, s. 138; Karş. Şebânkâreî, *Mecmâü'l-ensâb*, tashih Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1363 hş., s. 117; Hondmîr, *Târih-i Habîbü's-siyer fi Ahbâri'l-beşer*, II, nşr., Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1353 hurşîdî, s. 527.

³¹ Bundârî, s. 211.

lara bir hâmi ve müşriklerin mazarratını def için bir kale gibi bulunun” diye yazdı”³².

Bu iki Selçuklu kaynağının aynı konuda verdikleri ifadelerin farklılığının sebebini anlamak gerçekten çok zor. Bir tarafta İldeniz’in itaat etmeyi reddettiğini yazan Bundârî, diğer tarafta itaat ettiğini yazan el-Hüseynî. Bunun doğrusunu anlayabilmek için ya daha sonraki olayların seyrine ya da diğer kaynaklara bakmamız gerekiyor.

Bundârî, Sultan Muhammed’in Hemedân’da tahta oturmasından sonra cereyan eden olaylarda doğrudan diğer bir taht müddeisi olan Süleymânşâh’ın durumunu ele alıyor ve bu münasebetle Arslan Aba Hasbeg’den bahsediyor. Diğer kaynaklarda da ifade edildiği gibi Sultan Muhammed’in davranışları emîrleri kendisinden soğutmuştu. Selçuklu kaynakları Süleymânşâh’ın hapisten çıktıktan sonra, Şemseddîn İldeniz ve Merâga sahibi Arslan Aba Hasbeg ile mektuplaştığını yazıyorlar. Bunlar Muhammed’in yaptıklarından sonra askerleriyle beraber gidip, Süleymânşâh’a katılmışlar ve onu Hemedân’da tahta çıkarmışlardı. Râvendî de Merâga ve Tebriz valisi Atabeg Arslan Aba’nın Süleymânşâh’a katıldığını teyit ediyor.³³

Bu emîrlere Süleymânşâh’ı Hemedân’a getirince, Melik Muhammed, İsfahân’a kaçtı. Bundârî’ye göre Hemedân’da tahta oturan Süleymânşâh’ın üzerinde, karısı olan Harezmsâh Melikesi’nin büyük tahakkümü vardı. Kaynaklar Hemedân’da bazı tayinler yüzünden emîrlere Sultan arasında anlaşmazlık çıktığını belirtiyorlar. Süleymânşâh, Fahreddîn Kâşî’yi vezir, Harezmsâh’ı da emîr-i hâcîb tayin etmiş, fakat bu şahıslar kendisi gibi devlet işlerine kayıtsız kalmışlardı. Bu yüzden kumandanlar bunları değiştirmek istediler. Bu istekleri yerine gelmeyince, beklemekten usanıp, dağılmaya başladılar³⁴. Bundârî tarafından bundan sonrası ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

Bu arada İldeniz, İbn Belengerî’nin amcazâdesi Ravvâdî’nin elinden Errâniye’yi çekiş almak niyetiyle Azerbâyecân’a döndü. Nusreteddîn Arslan Aba Hasbeg ise kendi ülkesine dönmeye karar verdi. Kalan emîrlere İldeniz’in gidişinden sonra Nusreteddîn ile Karategin çayırında bir meşveret yaptılar. Burada sultanın vezîriyle Harezmlî kumandan Yinal-Tegin’i tutuklamaya karar verdiler. Kaynağın tafsilâtıyla verdiği bu bilgiden emîrlerin, Harezmsâh soyundan olan kumandanların güç kazanmalarından çekindikleri ortaya çıkıyor. Çünkü onlara göre Sultan, Harezmsâh’ın kız kardeşi ile evlidir ve dolayısıyla onların etkisi altındadır. Sultan, bu sırada yeni evlenmiş bulunduğu kardeşinin zevcesi yani, Gürcü prensesi ile gerdeğe girmiş iken, Harezmsâh’ın

³² El-Hüseynî, s. 90.

³³ Bundârî, s. 210; Râvendî, II, s. 252; Karş. *Câm’ü’l-tevârih*, neşr. A. Ateş, s. 143; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvîni (*Zafemâme*, Türk İslâm Eserleri Müzesi Kütüphanesi, nr. 2041, vr. 284 a), Süleymânşâh’ın hitâbının Kâsım, lâkabının Rükneddîn olduğunu zikretmektedir.; Hondmîr, *Habîbü’s-siyer*, II, s. 528; A. Kesrevî, 235.

³⁴ Bundârî, s. 211; *Câm’ü’l-tevârih*, neşr. A. Ateş, s. 144 vd.; A. Kesrevî, s. 235.

kardeşi olan eski zevcesi kendisine karşı bir komplo kurulduğunu, şayet kaçmazsa yakalanacağını söyledi. Süleymânşâh, bu uyarı üzerine yanında Harezmlî kumandanlar olduğu halde Hemedân'dan kaçtı. Diğer emîrlere sabahleyin onu aradıklarında bulamadılar. Daha önce İsfahân'a kaçtığından söz ettiğimiz Muhammedşâh, bu haberi duyunca yeniden Hemedân'a girerek tahta çıktı. Süleymânşâh ise Mâzenderân'a, Horâsân'a ve Tabes Gilekî'ye gitti ve oradan 500 süvari ile birlikte İsfahân üzerine yürüdü³⁵.

O, bundan sonra Irak-ı 'Acem'i ele geçirmek için hazırlıklar yaptı. Orada kaldığı 2 ay boyunca maiyetiyle birlikte her gün eğlence ve ziyafetler tertip ederek Meydân-ı Tapan'da vakit geçirdi. Bu sırada Gilân, Deylem ve Taberistân'ın diğer bölgelerinden 20.000 adam toplandı. İsfahbed onun bütün ihtiyaç ve teçhizatını tamamlayıp, onu Rey'e gönderdi ve orada tahta oturttu. Azerbâyçân ve Irak emîrleri onun etrafında toplandılar³⁶.

Yalnız İbn İsfendiyâr'ın bu detayı ve toplamış olduğu 20.000 kişilik ordu hakkındaki rivâyeti diğer kaynaklarda yoktur. Kaynaklar onun Horâsân'dan sonra 550 (=1155-1156) senesinde Sultan Sancar'ın ölümünden önce, 500 süvari ile birlikte İsfahân üzerine yürüdüğünü, fakat İsfahânlılar tarafından kabul görmediği için çaresiz kalarak Bağdâd'a gittiğini yazmaktadırlar ki, sonuç itibarıyla bu bize, onun hiç bir yerde kabul görmediğini anlatıyor. Neticede Süleymânşâh, Irak'ta hâkimiyetini tesis için, tek çarenin halife ile işbirliği yapmak olduğuna karar verdi. Bu amaçla halifeden izin alarak Bağdâd'a gitti³⁷. Bundârî³⁸ onun karşılanışını ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır, çünkü *Zübdetü'n-nusrâ*'nın müellifi el-Kâtib el-İsfahanî, bu sırada Bağdâd'da bulunduğundan olayları kendi gözleriyle görmüştür. Burada ona *el-Melikül-müstâcîr (sığıntı Melik)* diyorlardı. Halife el-Muktefi kendisini Selçukluların tahakkümünden kurtarmak istiyordu. O, bu maksatla Muhammed'e karşı Süleymânşâh'ı destekledi. Süleymânşâh sultan ilân edilip, kendisine maaş bağlandı ve alâmetler verildi. Ayrıca Şerefeddîn el-Horâsânî de ona vezîr tayin edildi³⁹.

³⁵ Râvendî, II, 253; Bundârî, s. 212; *Câm'ü't-tevârih*, neşr. A. Ateş, s. 146 vd.; Karş. Mîrhond, IV, s. 692.

³⁶ E. G. Brown, *An Abridged Translation of the History of Tabaristân compiled about A.H. 613 (A.D. 1216)* by Muhammad b. al-Hasan b. İsfendiyâr (GMS, vol. II), s. 61; Karş. İbn İsfendiyâr, *Târih-i Taberistân*, II, nşr. A. İkbâl, s. 90; Bundârî (s. 218), Süleymânşâh'ın Rey'den sonra Bağdâd'a gittiğinden bahsetmektedir.

³⁷ İbnü'l-Esir, XI, s. 177. Süleymânşâh, 25 Şubat 1156'ya kadar Bağdâd'da kalmıştır.

³⁸ Bundârî, s. 219, 220, 221; Karş. Râvendî, II, 255; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Târih-i Güzide*, nşr. Abdülhüseyn Nevâi, Tahran 1366, s. 459; Mîrhond, IV, s. 692; Hondmîr, *Habîbü's-siyer*, II, s. 528.

³⁹ İbnü'l-Cevzî (*el-Muntazam fî Târihü'l-mülûk ve'l-Ümem*, XVII, nşr. Muhammed 'Abdülkâdir 'Atâ Mustafa 'Abdülkâdir 'Atâ, Beyrut-Lübnan 1312-1992, s. 106)'ye göre, Muharrem 551 (=Şubat-Mart 1156)'da Horâsân'dan ayrılan Süleymânşâh'ın Halife tarafından Sultan ilân edilmesi münasebetiyle, hutbede önce Sancar'ın sonra Süleymân'ın adı okutulmuştur; Şebânkârefî, s. 118; Karş. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, s. 451; E. Merçil, "İldenizliler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VIII, İstanbul 1992, s. 82.

Bundan sonra Süleymânşâh'ı, halifenin maiyetine katmış olduğu askerlerle birlikte Azerbâyçân'da görüyoruz. Bunlar İldeniz'le ittifâk etmek üzere Errâniye'ye geldiklerinde, Muhammed de Emîr İnanç ile birleşip Azerbâyçân'a geldi. İki ordu arasında Aras nehri kıyısında yapılan savaş sonunda Muhammedşâh galip geldi. Pek çok ganimet ele geçirdi ve bir süre Nahcevan'da kaldı⁴⁰. El-Hüseynî, onun burada ikametı sırasında Gürcülerle bir barış antlaşması yaptığından bahsediyor. Ayrıca İldeniz'in ona mektup yazarak, özür dilediğini ve itaat ettiğini el-Hüseynî ile birlikte Râvendî de yazmaktadır. Reşidüddîn, ayrıca İldeniz'in oğlu Pehlivan'ı Sultan Muhammed'in hizmetine gönderdiğini naklediyor⁴¹.

Diğer taraftan Muhammed karşısında mağlup olan Süleymânşâh ve askerleri Bağdâd'a doğru kaçmak zorunda kaldılar. Yolda Karabel Derbendi'nde Musul Emîri Zeyneddîn Alî Küçük onun karşısına çıktı ve yakalayıp Musul'a götürdü. Bundârî bu olayın 551 Şaban (=1156 Eylül-Ekim) ayında vuku bulduğunu kaydederken⁴², diğer Irak müellifleri tarih vermiyorlar.

Yukarıda amcası Süleymânşâh'a karşı zafer kazandığını gördüğümüz Gıyâseddîn Muhammed, bu savaştan sonra Azerbâyçân vilâyetini Merâga hâkimi olan Arslan-Aba Hasbeg'e vererek onu kendi tarafına çekti. Malî ve askeri durumunu düzelteren Muhammed, Irak'tan Selçuklu hâkimiyetini silmek isteyen halîfeye karşı harekete geçebilecek duruma geldiğini hissediyordu. Ayrıca, emîrleri de ya kaybettikleri iktâlarını geri almak ya da yeni iktâlar kazanmak için, onu Bağdâd üzerine yürümeğe teşvik etmekteydiler. Hazırlıklarını tamamlayan Melik Muhammed, Bağdâd üzerine yapacağı sefer için harekete geçti. Râvendî, onun 550 yılı sonlarında (=1156 yılı başı) harekete geçtiğini ayrıntılarıyla yazıyor⁴³, ancak Bundârî, bu olay hakkında Zilkâde 551 (=1157 yılı başları) tarihini vermektedir ki, Azerbâyçân'da cereyan eden savaşa nispetle biz bu ikincisinin daha doğru olduğunu sanıyoruz⁴⁴. Muhammed Bağdâd kuşatmasını sürdürürken Halîfe el-Mukteffî'nin vezîri, Atabeg İldeniz ile mektuplaşmakta ve onu iki şehzâdeden biri yani Melikşâh yahut Arslanşâh ile birlikte Hemedân üzerine yürümeye teşvik etmekteydi.

⁴⁰ Nizâm el-Hüseynî, s. 142; *Câm'ü'l-tevârih*, neşr. A. Ateş, s. 147; el-Musevî, vr. 318 b; Hondmîr, *Habîbü's-siyer*, II, s. 528.

⁴¹ Râvendî, II, s. 256; el-Hüseynî, s. 100. Atabeg İldeniz'in gönderdiği bu ikinci mektubun son cümlesi şöyledir: "Ben herkesten evvel senin itaatın altına ve senin camiana girenlerdenim."; *Câm'ü'l-tevârih*, neşr. A. Ateş, s. 148.

⁴² Bundârî, s. 221.

⁴³ Râvendî, II, s. 256; Krş. Mîrhond (s. 692) olayı anlatmakla beraber herhangi bir tarih vermiyor; Hondmîr, *Habîbü's-siyer*, II, s. 528; Ayrıca bk. Hindüşâh b. Sancar b. Abdullah Nahcûvânî, *Teccâribü's-selef*, nşr. A. İkbâl, Tahran 1357 hurşîdî, s. 305.

⁴⁴ Bundârî, s. 226; İbnü'l-Cevzî, (XVII, s. 107)'da ise Bağdâd kuşatması aynı yılın Receb ayında anlatılmaktadır ki, savaşın bir kaç ay uzaması Zilkâdeye tesadüf etmektedir; Reşidüddîn (*Câm'ü'l-tevârih*, neşr. A. Ateş, s. 148) de Muhammedşâh'ın Bağdâd'a hareketini 550 olarak veriyor. Krş. Müneccimbaşî, *Sahâifü'l-ahbâr*, II, İstanbul 1285, s. 555.

Nihâyet Melikşâh ile Atabeg İldeniz'in Hemedân'a hücum ile her şeyi ele geçirdiklerine, iktâlar dağıttıklarına, mahsulleri ve vergileri topladıklarına dair haberler gelmeye başladı. Bağdâd kuşatması ise gittikçe uzuyordu. 552 (1157)'de Sultan Muhammed, halîfeyi itaate mecbur etmek için Bağdâd'ı kuşatırken Halîfe el-Mukteffî'nin teşvikiyle İldeniz de Hemedân'ı zaptederek, Melikşâh'ı Irak Selçuklu tahtına oturtmuştur⁴⁵. Râvendî'ye göre Sultan Muhammed'in elinde hapis bulunan Melikşâh, bir yolunu bulup kaçtıktan sonra önce Hûzistân'a sonra da İldeniz'in yanına gitmişti⁴⁶.

Bunun üzerine hâcegîler, emîrlere ve diğer devlet erkânı toplandılar. Bunlar arasında Vezîr Şemseddîn Ebü'n-Necîb el-Asâm el-Dergüzinî, Müstevfî Radiyeddîn Ebû Sa'dü'l-Havâfî, istifâ nâibi Kemâleddîn Ebû Reyhân ve ümerâdan Atabeg Ayaz, İzzeddîn Satmaz b. Kaymaz el-Harâmî, Şerefeddîn Gürd-Bazu ve Mesûdü'l-Bilâfî vardı. Zeyneddîn Âlî Küçük de bunların fikrine katıldı. Emîrlere son bir hücumu daha karar verdiler. Ordu, Rebiyülevvel ayında Çarşamba günü köprüden geçmeye karar verdiyse de şiddetli rüzgâr sonucunda köprü koptu. Karşıklıklar artınca Sultan ve Zeyneddîn Âlî Küçük dönmeye mecbur oldular. Melik Muhammed, 24 Rebiyülevvel 552 (6 Mayıs 1157)'de Hemedân'a hareket etti⁴⁷. Hemedân'da ise Muhammed'in Bağdâd kuşatmasını kaldırarak geri döndüğünü ve şehre 5 menzil yaklaştığını duyan Melikşâh, İldeniz'le beraber oradan uzaklaştı. İldeniz Tekrît'e giderken, Melikşâh Hûzistân'a döndü. Muhammed Hemedân'a döndükten sonra kardeşi Melikşâh ile olan ihtilâfı barış yoluyla halletmek amacıyla ona Hûzistân sancağını verdi. Belki de bütün bu olayların verdiği üzüntü ve yorgunluk dolayısıyla hasta düşen ve bu karşıklıkları teskin için kardeşi Melikşâh üzerine yürüyemeyen Muhammed, kendisini veliahd ilân etmeyi vaat etti. Fakat o, Hûzistân'da tutunamadı, zira Şemle diye maruf olan Ay-Togdı b. Güç-Togan orayı zaptetmişti. Bu yüzden Melikşâh bir süre oradan oraya memleketleri dolaştı. Muhammed'e gelince, hazinesi bomboştı. O, bundan sonra hiçbir harekâta bulunmadı. Kışın Sâve'ye gidiyor, yazın Hemedân'a dönüyordu. Sıhhati bozulmuş olmasına rağmen, Kirmân melikinin⁴⁸ kızıyla evlenmeye kalktı. Sultan Hatun-u Kirmânî'yi isteme ve getirtmeleri için Şihâbeddîn Miskâl-i Bozorg ile İmâm Şeybânî'yi göndermişti. Bunlar, Receb 554 (Temmuz-Ağustos 1159)'te Hemedân'a döndüler. Sultan

⁴⁵ Bundârî, s. 255; *Câm'ü't-tevârih*, neşr. A. Ateş, s. 150; Karş. Mirza Bala, "İldeniz", *İA*, VI/2; E. Merçil, "İldenizliler", s. 82.

⁴⁶ Râvendî, II, s. 249.

⁴⁷ İbnü'l-Kalânîsî, s. 343; 552 (=1157)'de Muhammed b. Mahmûd Bağdâd'ı kuşatmaya devam etmekte ve Halîfe el-Mukteffî, ona karşı şiddetle karşı koymaktaydı, bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Türkçe trc. Mehmet Keskin, XII, İstanbul 1995, s. 430.; Bar Hebraeus bu olayı ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Bk. Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, Türkçe trc. Ö. Rıza Doğrul, Ankara 1987, s. 397; Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 111; Münecimbaşı, II, s. 555; M. TH. Houtsma, "Muhammed b. Mahmûd", *İA*, VIII, s. 481.

⁴⁸ Bu tarihte Kirmân meliki olarak Tuğruişâh (1156-1170) görülüyor. Bk. Kazvîni, neşr. E.G. Brown, s. 104; Karş. E. Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989, s. 72.

mehaffe (tahtrevân) içerisinde onları karşılamaya çıktı. Hatun, 5 ay padişâhın nikâhında kalmıştı. Fakat, Sultan hasta olduğundan onunla gerdeğe girmeden Zilkâde sonunda Cumartesi günü 554 (12 Aralık 1159) tarihinde vefat etti⁴⁹. O sırada Muhammed'in ölmesi barışın tesisine yeterli olmadı.

Muhammed küçük yaşta bir çocuk bırakmıştı. Orduların bu çocuğa itaat etmeyeceklerini tahmin ediyordu. Çocuğunu Atabeg Arslan Aba el-Ahmedî'ye tevdi ederek, "Ben askerlerin böyle böyle çocuklara itaat etmediklerini bilirim. Bunu sana emanet ediyorum. Onu da kendi beldene götür." demişti. Arslan Aba da onu alıp Merâga'ya gitti⁵⁰. Sair Meliklerin hepsi muhtelif gruplara ayrıldılar. Bazıları Muhammed'in kardeşi Melikşâh'ın hizmetine girdiler. Büyük bir kısmı ise, Süleymânşâh'ı tercih ettiler⁵¹. Bir kısmı da Arslan b. Tuğrul'un tarafını tuttular. Atabeg Şemseddîn İldeniz de bunların içerisinde idi.

Bu sırada askeri bakımdan en güçlü durumda bulunan Rey Valisi İnaç Süleymânşâh'a meyletmekteydi. Diğer nüfuzlu emîrler İnaç'la görüşerek, Süleymânşâh'ın mahpus bulunduğu Musul'dan getirilmesine karar verdiler. Musul Emîri Atabeg Kutbeddîn Mevdûd, onu mükemmel bir ordu ile teçhiz ederek yola çıkardı. Süleymânşâh Musul'dan getirilip, Hemedân'da yeniden tahta oturtuldu. Devlet işleri ise aslında Emîr İnaç'ın iradesine tabi bulunuyordu. Süleymânşâh, İldeniz'in kuvvet ve kudretinden çekiniyordu. Vezîr, İldeniz'in Hemedân üzerine yürüyerek Arslanşâh'ı tahta oturtmak için harekete geçeceği ihtimalini hesaba katarak Errân vilâyetinin menşurunu Arslanşâh'a gönderdi. Diğer taraftan Arslanşâh veliahd ilân edilerek, hutbe ve sikkeye onun adı da sokuldu⁵².

Diğer taraftan Sultan Melikşâh da muhtemelen bundan kısa bir süre önce İsfahân'da zehirlenmişti⁵³. Bir rivâyete göre Vezîr Yahya b. Hübeyre ona zehir içirecek birini bulmuş ve bu işi ona yaptırmıştı. Çünkü Halife el-

⁴⁹ Bundârî, s. 254, 255, 256; İbnü'l-Cevzî (XVII, s. 137)'a göre, Zilhicce 554 (=Aralık 1159-Ocak 1160)'de Hemedân önlerinde vefat etmiştir; Krş. İbnü'l-Esir, XI, s. 208; Reşidüddîn Fazlullâh, *Câm'ü't-tevârih*, I, nşr. Muhammed Rüşen-Mustafa Müsevî, Tahran 1373 hş., s. 218; Nizâm el-Hüseynî, s. 142; Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-tevârih*, Ayasofya o. nr. 3035, vr. 748 a; *Zafernâme*, vr. 284 b.; Ebû'l-Fidâ, s. 34; el-Musevî, vr. 318 b.; Müneccimbaşı, II, s. 555.

⁵⁰ İbnü'l-Esir, XI, s. 208; *Câm'ü't-tevârih*, I, nşr. Muhammed Rüşen-Mustafa Müsevî, s.318; A. Kesrevî, s. 236, bu çocuğun adı yazılmamıştır; Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Garbî Tatarların Tarih-i Umûmîsi*, III, Türkçe trc. Hüseyin Cahid, İstanbul 1924, s. 429.

⁵¹ *Câm'ü't-tevârih*, I, nşr. Muhammed Rüşen-Mustafa Müsevî, s. 319; Melikşâh'ın Hüzistân'ı zaptı tarihi Hâfız-ı Ebrû (vr. 748 a) tarafından da 553 (=1158-1159) yılı olayları arasında zikredilmektedir.

⁵² el-Hüseynî, s.101; Bundârî, s. 257, 258, 261, 262; Râvendî, II, s. 262-264; *Câm'ü't-tevârih*, nşr. A. Ateş, s. 154; Ebû'l-Fidâ, s. 36; Nizâm el-Hüseynî, s. 144; Şebânkâref, s. 119; Krş. Mîrhond, IV, s. 692.

⁵³ İbnü'l-Esir, XI, s. 217; Bundârî, s. 263; İbn Kesir (XII, s. 440 ve 439), Melikşâh b. Mahmûd'un 555 (=1160) senesinde öldüğünü yazmaktadır; Reşidüddîn (nşr. A. Ateş, s. 139)'de 15 Rebiyülevvel 555 (25 Mart 1160); Melikşâh'ın ölümü hakkında ayrıca bk. Zeyneddîn Ömer b. el-Verdî, *Tetimmetu'l-Muhtasar fi Ahbârü'l-beşer*, nşr. Ahmed Rif'at el-Bedrâvî, II, Beyrût 1970, s. 98.

Muktefi ve veziri Yahyâ b. Hübeyre, onun Bağdâd üzerine yürümesinden korkuyorlardı. Fakat, Halife el-Muktefi'nin de 2 Rebiyülevvel 555 (12 Mart 1160)'te öldüğünü ve el-Müstencid'e biat edildiğini görüyoruz⁵⁴.

Süleymânşâh, içkiye müptelâ olduğu için emîrlerle pek görüşmezdi. Irak Selçukluları Sultanı'nın bu durumu, emîrlerin başka bir taht ortağı ile ittifâk yapmalarını kaçınılmaz kılmaktaydı. Bu durumu sezen Süleymânşâh, emîrlerin kendisini istemediğini görünce, onlara hazinesini alarak, çekip gitmesi için kendisine izin verilmesini teklif etti. Fakat emîrler, Rey Valisi İnanç'a danışmadan bu teklifi kabul edemeyecekleri cevabını verdiler. İnanç ise: "Mademki onu istemiyorsunuz serbest bırakmak uygun olmaz, zira yeniden adam toplayıp, benini başını ağrıtabilir." şeklinde karşılık verdi. Emîrler bunun üzerine onu gözaltında tutmaya karar verip, İldeniz'le Arslanşâh gelinceye kadar [Ramazan sonları 555 (Eylül-Ekim 1160)] köşkün etrafına muhafızlar yerleştirdiler. Sonra Arslanşâh gelip tahta oturunca köşke hapsedtiler. Bir ay sonra İldeniz'le Arslanşâh İsfahân tarafına giderken, Süleymânşâh'ı Alâüddeve kalesine naklettiler. O, bu kalede 12 Rebiyülâhır 556 (= 10 Nisan 1161)'da öldü⁵⁵.

Böylece İldeniz ile İnanç arasında anlaşma sağlanıp Arslanşâh tahta çıkarılınca, İldeniz Merâğa atabegi Arslan Aba Hasbeg'e mektup yazıp, onu Arslanşâh'ın hizmetine çağırdı. Fakat o, bu davete icabet etmedi ve "Ya bana dokunmazsınız, ya da benim yanında da bir sultan olduğumu hatırlımdan çıkarmazsınız" dedi. Yukarıda da söylediğimiz gibi Muhammed'in adı verilmeyen oğlu Arslan Aba'nın yanındaydı. Vezîr İbn Hübeyre, Atabeg Arslan Aba'yı, Muhammed'in oğlu adına hutbe okutmak için tahrik ediyordu. Bunun üzerine İldeniz, oğlu Pehlivan'ın komutasında bir orduyu Arslan Aba'nın üzerine gönderdi. Bunu haber alan Arslan Aba, Ahlat hâkimi Şâh-ı Ermen'e haber gönderip, onunla anlaştı ve bunlar tek bir güç oluşturdular. Şâh-ı Ermen ona büyük bir orduyu yardıma gönderdi. Bizzat kendisi gelemediği için de özür diledi. Uçlarda düşman sınırlarında olduğunu hatırlatarak, buradan ayrılmasının mümkün olmadığını söyledi. Arslan Aba onun gönderdiği askerlerle durumunu takviye edip, Pehlivan'ın üzerine yürüdü. İki taraf Sefîd-Rûd nehri kenarında karşılaştılar. Aralarında çok çetin bir savaş oldu. Pehlivan çok feci bir mağlubiyete uğradı ve askerleriyle perişan bir vaziyette Hemedân'a çekildi. Askerlerinden çoğu aman dileyip Arslan Aba'ya

⁵⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 236; Ebû'l-Fidâ, III, s. 37; Hasan-ı Yezdî, vr. 227 a; Hindüşâh b. Sancar, s. 306.

⁵⁵ Râvendî, II, s. 265,266; Şebânkâreî, s. 118 vd; Süleymânşâh'ın ölümü Bundârî (s. 264) ve Nizâm el-Hüseynî (s. 146) tarafından 13 Rebiyülevvel 556 (3 Mart 1161) olarak; Reşidüddin Fazlullâh (*Câm'ü't-tevârih*, I, nşr. Muhammed Rüşen-Mustafa Müsevî, s. 319) tarafından da gün belirtilmeden Rebiyülâhır ayında gösterilmektedir; el-Musevî, vr. 318 b.

sığındılar. Arslan Aba ise ülkesine muzaffer bir şekilde döndü (556/1160-1161)⁵⁶.

Yukarıda söylediğimiz gibi, Melikşâh ölünce, adamlarından bir grup, onun oğlu Mahmûd'u alıp Fars diyarına gitmişlerdi. Fars hâkimi Zengî b. Dekla es-Salgurî, Emîr İnanç ile birleşerek bu melik adına hutbe okunmasını İbn Hübeire'den istemiş, İbn Hübeire de İldeniz'i mağlup ettikleri takdirde böyle bir isteğin yerine getirilebileceğini bildirmişti. Bu münasebetle Emîr İnanç 10.000 süvariyle yola çıkmış, daha önce İldenizlilerle savaştığını gördüğümüz Atabeg Arslan Aba el-Ahmedîlî de ona 5.000 süvariye yardıma göndermişti. Atabeg İldeniz, Emîr İnanç'ın üzerine yürüdü. İki taraf arasında 9 Şaban 556 (3 Ağustos 1161)'da müthiş bir savaş cereyan etti ve Emîr İnanç mağlubiyete uğradı. Daha sonra Emîr İnanç'ın barış teklifinde bulunması üzerine iki taraf arasında anlaşma sağlandı ve İldeniz Hemedân'a döndü⁵⁷.

İldeniz'in bu barışa razı olmasının sebeplerinin başında aynı yıl Arrân ve Azerbâyçân'da ortaya çıkan Gürcü tehdidi bulunmaktadır. Çünkü Gürcüler ardı ardına Müslüman şehirlerini ele geçirmekte idiler. Şâbân 557 (Temmuz-Ağustos 1162)'de Gürcüler sayısı 30.000'i bulan büyük bir ordu topladılar ve Dovin üzerine yürüdüler. Şehri zaptettikleri gibi, çevrede 10.000 kişiyi de katlettiler. Kadınları ve pek çok kişiyi esir aldılar. Kadınları çınlıçplak soyup, yalınayak yürüttüler. Bu arada cami ve mescidleri yaktılar. Gürcüler kendi ülkelerine dönünce, Gürcü kadınlar dahi Müslüman kadınlara yapılanları yadırgadılar ve "Müslümanları, sizin onların kadınlarına yaptığınız şeylerin aynısını bize yapmaya mecbur ettiniz." dediler ve Müslüman kadınları giydirdiler.

Bu haber etrafa yayılınca, Müslümanlar karşılık vermeye hazırlandılar. İldeniz Gürcülerle yapılacak savaş için asker toplamaya başladı. Ahlat hâkimi Şâh-ı Ermen ve Atabeg Arslan Aba da ona katıldı. Böylece sayısı 50.000'i aşkın büyük bir ordu toplandı. Safer 558 (Ocak-Şubat 1163)'de bir ay süren savaşın sonunda Gürcüler mağlup oldu. Çok sayıda Gürcü öldürüldü ve esir alındı⁵⁸.

Bu Gürcü seferinde İldeniz ile Arslan Aba birlikte hareket etmelerine rağmen, birkaç yıl sonra 563 (1167-1168)'de aralarında yeniden düşmanlık ortaya çıktı. Atabeg Arslan Aba bu tarihte Bağdâd'a haber gönderip, yanında bulunan ve atabegliğini yaptığı Sultan Muhammed'in oğlu adına hutbe okunmasını istedi ve bundan sonra Irak topraklarına ayak basmayacağına ve bundan başka hiçbir şey istemeyeceğine dair söz verdi. Ayrıca, isteği kabul

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, XI, s. 221 vd.

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, XI, s. 223; Karş. E. Merçil, *Fars Atabegleri Salgurtular*, Ankara 1975, s. 43; Mirza Bala, "İldeniz", *İA*, 5/II, s. 963.

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, XI, s. 234; A. Kesrevî, s. 238.

edilirse bol miktarda para göndereceğini de bildirdi. Hilâfet makamı Atabeg Arslan Aba'nın bu teklifini kabul etti. Bu haber İldeniz'e ulaştınca, bu durum zoruna gitti ve hemen bir ordu hazırlatıp, oğlu Pehlivan'ın kumandasında olmak üzere Arslan Aba üzerine gönderdi. Aralarında cereyan eden savaş, Arslan Aba'nın hezimetini ve Merâğa'ya kapanması ile sonuçlandı. Pehlivan Merâğa'ya kapanan Arslan Aba'yı burada sıkıştırdı. Sonra elçiler vasıtasıyla iki taraf arasında anlaşma sağlandı ve Pehlivan Hemedân'a döndü⁵⁹.

İldeniz 568 (1172-1173)'de Hemedân'da ölünce yerine oğlu Pehlivan geçti⁶⁰. Atabeg Pehlivan 570 (1174-1175) yılında Merâğa'yı kuşatmaya gitti, fakat İbnü'l-Esîr bu kuşatma vuku bulurken Arslan Aba Hasbeg'in ölmüş ve yerine oğlu Felekeddîn'in geçmesini tavsiye etmiş olduğundan bahsetmektedir⁶¹. Atabeg Arslan Aba'nın bu tarihte mi yoksa daha önceki bir tarihte mi öldüğü hakkında malumat vermemektedir.

Nusreteddîn Arslan Aba Hasbeg, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun hem en güçlü olduğu dönemde, hem de Büyük Sultan Sancar'ın ölümüyle (1157) birlikte başlayan parçalanma ve dağılma sürecinde, Irak ve Azerbâycân bölgesinde varlığını bir müddet daha devam ettiren Irak Selçuklularının önde gelen meliklerine atabeglik yapmıştır. Ancak, Arslan Aba'nın da karıştığı taht mücadeleleri Irak Selçuklularını iyice zayıflatmıştır. Sultan Sencer'in ölümünden sonra merkezî otoritenin tamamen yok olmasıyla, atabeglerin melikler ve siyaset üzerindeki ağırlıkları da gittikçe artmaya başlamıştır. Bu çalışmada atabeglerin bu koşullarda bile devam eden taht kavgalarında oynadıkları fevkalâde rol açıkça görülmektedir. Buna rağmen atabeglerin bağımsızlık peşinde koşmamaları ve Selçuklu hânedânını metbû tanıyarak, onların yerini almak gibi bir düşüncelerinin olmaması dikkat çekicidir.

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, XI, s. 2268 vd.; A. Kesrevî, s. 238.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, XI, s. 312.

⁶¹ İbnü'l-Esîr, XI, s. 339.